

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор
Алмас Арзықұлов,
ҚР Президенті жанындағы
ҚСЗИ-дің жетекші
ғылыми қызметкері

Редакция мекенжайы:
Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қаласы,
Бейбітшілік көшесі, 4
ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20
Факс (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz
www.journal-kogam.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж куәлік берілген.

ISSN 2414-5696 (print)
ISSN 2788-5860 (online)

doi.org/10.52536/2788-5860

Индекс 74007

Журнал саяси ғылымдар саласы бойынша
ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін
жариялау үшін Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі білім және
ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету
комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар
тізбесіне енеді.

Қоғам &
Дәуір

ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

МАЗМҰНЫ

Мұрат Насимов Мәдени бірегейлік генезисі және ерекшеліктері: отандық ғалымдар тұжырымдары мысалында	7
Дәмелі Нысанкуатова, Нұргүл Исмадуллаева, Бота Нуралина Ақпараттық қауіпсіздікті басқару: медиа кеңістіктегі киберқауіпсіздік саясаты	24
Талғатбек Әминов, Нұржан Қоңырбаев, Алена Ғабдушева Қазақстандағы парламент институтының қалыптасуы – қоғамды демократияландырудың нақты көрінісі	35
Амина Урпекова, Данагүл Копежанова, Бибиғүл Бюлегенова Креативті индустрия саласындағы мемлекеттік саясат: стратегиялар мен тәжірибелер	50
Башир Алию Якасай Нигерияның мемлекеттік басқару жүйесіндегі тайпалардың әсері	67
Жапсарбай Қуанышев, Нұрбек Пұсырманов, Еркебұлан Аманғосов Саяси реформалардың контекстіндегі қазақстандық партиялық жүйенің дамуы	81
Бауыржан Шериязданов, Теңгеш Қаленова, Қуандық Какимов, Динара Әмірзақова Қазақстандағы билікті орталықсыздандыру: қазіргі жағдайы және даму перспективалары	99
Гүлнар Насимова, Гульмира Илеуова, Жұлдыз Басығариева, Айгерім Жунусова Қазақстандықтардың саяси қатысу әлеуеті: төмендеуі немесе қайта форматталуы	116
Майра Дюсембекова, Елдос Жұмағұлов, Ержан Ибраев Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі әлемдік тәжірибе	129
Айгүл Забирова, Наталья Сейтахметова Постнормальды кезеңде: исламның рухани және әлеуметтік феномен ретінде интерпретациялары	143

СОДЕРЖАНИЕ

Мурат Насимов Генезис и особенности культурной идентичности: на примере выводов отечественных ученых	7
Дамели Нысанкуатова, Нургуль Исмадуллаева, Бота Нуралина Управление информационной безопасностью: политика кибербезопасности в медиа пространстве	24
Талғатбек Аминов, Нуржан Конрбаев, Алена Ғабдушева Становление института парламента в Казахстане – конкретное проявление демократизации общества	35
Амина Урпекова, Копежанова Данагүл, Бибиғүл Бюлегенова Государственная политика в сфере креативных индустрий: стратегии и практики	50

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

Башир Алию Якасай
Влияние племен в системе государственного
управления Нигерии 67

**Жапсарбай Куанышев, Нурбек Пусырманов,
Еркебулан Амангосов**
Развитие партийной системы Казахстана
в контексте политических реформ 81

**Бауржан Шериязданов Тенгеш Каленова,
Қуандық Какимов, Динара Омирзакова**
Децентрализация власти в Казахстане:
современное состояние и перспективы развития. 99

**Гульнар Насимова, Гульмира Илеуова,
Жұлдыз Басығариева, Айгерим Жунусова**
Потенциал политического участия казахстанцев:
снижение или переструктурирование 116

**Майра Дюсембекова, Елдос Жумагулов,
Ержан Ибраев**
Обеспечение информационной безопасности:
мировой опыт. 129

Айгүл Забиров, Наталья Сейтахметова
Интерпретации ислама как духовного и
социального феномена в пост-нормальные времена . . . 143

CONTENTS

Murat Nassimov
Genesis and Features of Cultural Identity: Based on
The Example of the Findings of Domestic Scientists 7

**Dameli Nyssankuatova, Nurgul Istmatullaeva,
Bota Nuralina**
Information Security Management:
Cybersecurity Policy in the Media Space 24

**Talgatbek Aminov, Nurzhan Konrbaev,
Alena Gabdusheva**
The Establishment of the Institution of Parliament
in Kazakhstan is a Concrete Manifestation
of the Democratization of Society 35

**Amina Urpekova, Danagul Kopezhanova,
Bibigul Byulegenova**
Public Policy in the Creative Industries:
Strategies and Practices 50

Bashir Aliyu Yakasai
The Impact of Tribes in the Public Administration
system of Nigeria 67

**Zhapsarbai Kuanyshev, Nurbek Pusyrmanov,
Erkebulan Amangosov**
Development of the Party System of Kazakhstan
in the Context of Political Reforms 81

**Baurzhan Sheriyazdanov, Tengesh Kalenova,
Kuandyk Kakimov, Dinara Omirzakova**
Decentralization of Power in Kazakhstan:
Current State and Development Prospects 99

**Gulnar Nassimova, Gulmira Ileuova,
Bassygariyeva Zhuldyz, Aigerim Zhunussova**
Political of participation potential in Kazakhstan:
decrease or adjustment. 116

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор
Алмас Арзықұлов,
ҚР Президенті жанындағы
ҚСЗИ-дің жетекші
ғылыми қызметкері

Редакция мекенжайы:
Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қаласы,
Бейбітшілік көшесі, 4
ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20
Факс (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz
www.journal-kogam.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж куәлік берілген.

ISSN 2414-5696 (print)
ISSN 2788-5860 (online)

doi.org/10.52536/2788-5860

Индекс 74007

Журнал саяси ғылымдар саласы бойынша
ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін
жариялау үшін Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі білім және
ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету
комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар
тізбесіне енеді.

**Maira Dyussebekova, Eldos Zhumagulov,
Yerzhan Ibraev**

Ensuring Information Security: Global Experience 129

Aigul Zabirova, Natalya Seitakhmetova

Views on Islam as a Spiritual and
Social Phenomen in Post-Normal Time 143

Жапсарбай Қуанышев ^{*1}, Нұрбек Пұсырманов ², Еркебұлан Амангосов ³

¹ҚР ҒЖБМ ҒК «Мемлекет тарихы институты»
бас ғылыми қызметкері, саяси ғылымдарының докторы,

Orcid ID: 0000-0003-4275-0312

* e-mail: kenzhetay54@gmail.com

²ҚР ҒЖБМ ҒК «Мемлекет тарихы институтының» директоры, PhD

Orcid ID: 0000-0001-9905-0320

³ҚР ҒЖБМ ҒК «Мемлекет тарихы институты»

бөлім басшысы, әлеуметтану магистрі

Orcid ID: 0000-0002-9692-8684

(Астана, Қазақстан)

САЯСИ РЕФОРМАЛАРДЫҢ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАРТИЯЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ДАМУЫ (2000 жылдардың бірінші жартысы)

Андатпа. Мақалада саяси партиялардың және жалпы партиялық саяси жүйенің қалыптасу және даму үдерісі, оның эволюциясы мен перспективасын қарастырады. Зерттеу мақаласын дайындауда сенімді архивтік деректер мен партияның бағдарламалық құжаттары пайдаланылды және ол тақырыпты ашуда таптырмас негізді құрады.

Қарастырылып отырған кезеңге сәйкес Қазақстандағы конституциялық реформалардың, сайлаудың заңнамалық базасын және олардың саяси шешімдерді әзірлеудегі саяси партиялардың қызметін нығайтудағы маңызы, сондай-ақ парламенттік және президенттік сайлаудағы саяси партиялардың стратегиясы мен тактикасы, сайлау жүйесі мен саяси институттардың тиімділігіне назар аударылды. Осы тұрғыда жалпы қоғамды, оның ішінде партиялық жүйені демократияландыру жөніндегі комиссиялардың қызметі сараланады. Бұл процесс Қазақстан Республикасындағы саяси партиялардың дамуымен және азаматтық қоғамның қалыптасуымен тығыз байланыста зерттеледі. Осыған қоса партиялардың бағдарламаларына ішінара талдау қазақстандық партиялық жүйенің бағытын дизайндауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: демократия, конституциялық реформа, партиялық жүйенің эволюциясы, саяси партия, көппартиялық жүйе, азаматтық қоғам, саяси институт.

**Жапсарбай Қуанышев, Нұрбек Пұсырманов, Еркебұлан Амангосов
РАЗВИТИЕ ПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСТАНА В
КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕФОРМ (вторая половина
2000-х гг.)**

Аннотация. В статье будет объективно изучены процесс и эволюция становления и развития партий, а также партийно-политической системы в целом. Рассмотрены значение конституционных реформ в укреплении законодательной базы выборов и деятельности политических партий в выработке ими политических решений, а также стратегия и тактика политических партий на парламентских и президентских выборах, эффективность избирательной системы и политических институтов. В этом контексте будет проанализирована деятельность комиссий по демократизации общества в целом, партийной системы, в частности. Этот процесс будет изучаться в тесной увязке с развитием политических партий и формирования гражданского общества в Республике Казахстан.

Ключевые слова: комиссия по демократизации общества, конституционные и политические реформы, партийно-политическая система, политических партии, становления многопартийности.

Zhapsarbai Kuanyshev, Nurbek Pusyrmanov, Erkebulan Amangosov
DEVELOPMENT OF THE PARTY SYSTEM OF KAZAKHSTAN IN
THE CONTEXT OF POLITICAL REFORMS (second half of 2000s)

Annotation. The article will objectively study the process and evolution of the formation and development of parties, as well as the party-political system as a whole. The significance of constitutional reforms in strengthening the legislative framework for elections and the activities of political parties in their political decision-making, as well as the strategy and tactics of political parties in parliamentary and presidential elections, the effectiveness of the electoral system and political institutions will be considered. In this context, the activities of commissions to democratize society in general, the party system in particular, will be analyzed. This process will be studied in close connection with the development of political parties and the formation of civil society in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: commission on democratization of society, constitutional and political reforms, party-political system, political parties, formation of multiparty system.

Кіріспе

Қазақстандағы партиялық жүйенің дамуы посткеңестік кеңістіктегі ортақ ахуал жағдайында қалыптасып, саяси реформалар мен нақты институционалдық тәжірибе арасындағы қайшылықтардың туындауымен сипатталды. Зерттелетін кезеңде бұл қайшылық партиялық жүйенің жетілдірілуімен қатар, десек те, оның бейформалды шектеулерге тәуелділігінің тереңдеуімен ұштасты. Осы кезеңде партиялар саны көбейіп, көппартиялық жүйе қалыптасты.

Қазіргі Қазақстандағы конституциялық реформа саяси институттар, оның ішінде партияның жандануына және процестерді демократияландыруға

әкелді. Оның нәтижесінде Қазақстанда жаңа екі партия пайда болып, Парламент Мәжілісінде көппартиялық жүйе дами түсті. Бұл өз кезегінде алуан пікірлер мен мүдделерге, қоғамның периферияда қалған күштерді байқауға және үнін естуге мүмкіндік беруде. Осы орайда тарихи және саяси тәжірибедегі отандық үлгіні саралау аса маңызды болып отыр. Мәселен тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында бірқатар зерттеушілер центристік саяси партиялардың ықпалы және радикализмнің төмендеуі басымдыққа ие болған партиялық құрылысын біржақты үдеріс деп қарастырды [1].

Е.Ертісбаев бұл институтты партияларды басқарудағы рөлі шектелген және өз орнын таба алмай қиялдан туған жүйе ретінде анықтайды. Сонымен бірге ол құрылымдық және жүйелі оппозицияның жоқтығын айта келе, партиялық-саяси құрылыста президент ұстанған бағытты қолдаған партиялардың табысқа жетіп жатқандығына көңіл аударады [2]. Зерттеуші М. Әшімбаев Қазақстандағы саяси партиялардың әлсіздігіне көңіл аударып, оларда халықтың нақты топтарына бағытталған және түсінікті бағдарламалардың болмағандығын атап көрсетеді. Оның пікірінше, партиялық жүйе маңызды ішкі саяси фактор ретінде тұрақсыз және бытыраңқы күй кешті [3].

Ю. Булуктаев өз еңбектерінде ХХІ ғасырдың басындағы Қазақстан Республикасындағы партиялық жүйенің қалыптасу мәселелеріне талдау жасайды. Онда Қазақстандағы кезең-кезеңімен жүргізіліп жатқан саяси реформалардың барысында қазақстандық саяси партиялардың саяси жүйенің элементтеріне айналып, оның барлық ішкі жүйелері мен деңгейлерінің ықпалын өз бастарынан өткеріп отырғандарын көрсетеді [4].

«Қазақстанның саяси жүйесінің эволюциясы» ұжымдық монографиясында республиканың саяси институттарының трансформациясы қарастырылып, авторлар отандық партиялардың шешім қабылдау процесіне ықпалының тым төмен дәрежесіне назар аударады. Мұның себебін олар нақты саяси биліктің партиялар мен Парламентке тәуелділігі шамалы мемлекеттік-бюрократиялық элитаның қолында болуынан іздей келе, Қазақстанның тәуелсіздік алғанға дейін тоталитарлық мемлекеттің бір бөлігі ретінде дамығандығын тілге тиек етеді [5].

Зерттеуші Е. Сейлеханов республиканың қазіргі партиялық-саяси жүйесінің тәжірибесін зерделеу барысында оның заңнамалық негізінің барлығын, көппартиялық жүйе, партиялардың салыстырмалы түрде мүшелері жағынан санының көптігін, әртүрлі идеологиялық көзқарастарының салыстырмалы репрезентативтілігі мен айқын басымдылық сияқты сипаты мен белгілеріндегі ерекшеліктеріне тоқталады. Ол сонымен бірге партиялық жүйеде билікке бүйрегі бұратын саяси күштермен қатар ресми тіркелген оппозициялық партиялардың болуына назар аударады. Бұл ретте ол партияаралық бәсекенің төмендігін, партиялардың халықпен байланысының әлсіздігін да алға тартады [6]. Ал, А.Морозов қазіргі кезеңде партиялардың мемлекеттік билікті жүзеге асыруға нақты қатысу тетіктері әлі толық қалыптаса қоймағандығын атап өтеді. Сонымен қатар, ол қазақстандық қоғамда партиялар өздерінің халықтың билігін іске асырудағы

механизм ретіндегі рөлін әлі де болса сезіне алмай отырғандығы туралы өз ойын ортаға салады [7].

Көптеген белгілі қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде саяси қайта құрулардың әдіснамалық мәселелері де қарастырылған. Қазақстанда тіркелген партиялардың қызметінің заңнамалық негіздеріне қатысты бай материалды қамтитын ғылыми-зерттеу базасын қалыптастыру бойынша жұмыстар да жүргізілуде. Онда партиялардың саяси бағыты, сондай-ақ олардың мақсаттары мен міндеттері туралы құнды ақпарат пен нақты деректер жинақталған [8]. Саяси партиялардың өкілді органдардағы рөлі, оларды республикалық бюджеттен қаржыландыру, партиялық фракцияларды құқықтық негіздерін жасау туралы мәселелер А.Чеботаревтың монографиясында талданған. Автордың айтуынша, оппозициялық күштер 2007 жылғы саяси модернизация мен конституциялық реформа аяқталды деген мәлімдемемен келіспегендіктен баламалы даму бағдарламаларын алға тартумен болған. Биліктің бәсекелестерінің пікірінше, бұл реформалар, керісінше, елдегі онсыз да қиын саяси жағдайды ушықтырып жіберген. Сол кездері елде әрекет ететін алты партияның ішінде автор ЖСДП-сын белгілі бір идеологиясы бар жалғыз доктриналық саяси күш ретінде атап өтеді [9].

Ағылшын тілді әдебиетте саяси реформаларды демократияландыру мен саяси жүйені жаңғырту ретінде қарастырмай, бұл өзгерістер көбіне билік режимінің легитимдігін нығайтуды көздеген деп бағалайды. Рико Айзакс (Rico Isaacs) партиялық жүйенің дамуын неопатримониалдық байланыстармен түсіндіре отырып, Қазақстандағы саяси партиялар қоғамдық өкілдіктен гөрі саяси билік пен патронаж желілерінің қызметін қамтамасыз ететін құрылымдарға айналғанын атап өтеді [10] [11]. Дәл солай, Макс Бадер (Max Bader) Қазақстандағы партиялық-авторитарлық модель партиялардың формальды түрде өмір сүруін қамтамасыз еткенімен, олардың саяси дербестігін шектеумен ерекшеленетінін көрсетеді [12]. Өз кезегінде хорватиялық зерттеуші Давор Бобан (Davor Boban) өз еңбектерінде президенттік гегемондық партия моделінің институционалдық емес сипат алғанын талдай отырып, партиялардың саяси жүйедегі автономды субъект емес, билік иерархиясының бір бөлігіне айналғанын айқындайды [13]. Дегенмен, Қазақстандағы партиялық жүйенің институционалдық шектеулері мен саяси плюрализмнің формалдылығы – посткеңестік кеңістіктегі бірқатар авторитарлық режимдерге тән сипат. Г.Голосов мұндай жүйелерде партиялар биліктің дербес институты емес, оның қызметін легитимдеу және реттеу құралдарының бірі ретінде жұмыс істейді деген ойға келеді [14]. Осы мәнінде Қазақстанда 2000 жылдардың екінші жартысында жүргізілген реформалар – пропорционалды сайлау жүйесінің енгізілуі, партияларды тіркеу шарттарының өзгертілуі – шын мәнінде партиялық жүйенің бәсекелестік сипатын арттырудан гөрі, «Нұр Отан» партиясының гегемониясын заңдастыруға ықпал етті деп бағаланады.

Қазақстандық зерттеуші М.Насимов [15] 1999 жылдан 2021 жылға дейінгі кезеңді қамтитын Қазақстан партияларының сайлауалды бағдарламалары мен саяси ұрандарының мазмұнын талдауға арнады. Бұған қоса Н. Ай-

ымбетов бастаған зерттеушілер тобының [16] зерттеуінде Қазақстандағы саяси партиялардың айқын идеологиялық бірегейлікке ие еместігін пайымдап, партиялардың нақты идеологиялық ұсыныстар мен бағдарламалық айырмашылықтардан гөрі «тұрақтылық», «бірлік», «гүлдену» сынды символикалық және популистік ұрандарды жиі пайдаланатындығына тоқталды. Сондай-ақ социологиялық зерттеулердің қазақстандықтардың саяси санасы партиялардың бағдарламалары емес, көбіне ресми мемлекеттік ұстанымдардың ықпалымен қалыптасатынын көрсетті.

Қазақстандағы партиялық жүйенің қалыптасуы тәуелсіздікпен тұспа-тұс келіп, ол әсіресе 1995 жылғы Конституция қабылданғаннан кейінгі жылдары елдегі саяси үдерістердің белсенділігінің артуымен тікелей байланысты болды. Бұл Еліміздің Кеңестер Одағының ыдырауынан туындаған тоқырау мен әлеуметтік-экономикалық және саяси дағдарыстан 1997 жылы енді-енді бас көтере бастаған кезі еді. Алайда, Оңтүстік-Шығыс Азия, Латын Америкасы мен Ресейді қамтыған әлемдік қаржы дағдарысы Қазақстанның тәуелсіздігіне төнген тағы бір сын болды. Осы дағдарыс елдің экономикалық дамуындағы кейбір табыстардың тұрақты үрдіске айналуына жол бермеді. Сондықтан «Қазақстан – 2030» Стратегиясын қабылдау арқылы республика ұзақ мерзімдік даму жолына түсті. Бұл құжат нарықтық қайта құруларды, экономикалы либералдандыру, әлеуметтік және саяси реформаларды қолдайтындардың қатарын көбейтіп, қоғамды біріктіріп, оны тұрақтандыруды мақсат тұтты.

Аталмыш міндеттерді іске асыру үшін қазақстандық қоғамның демократиялық институттарын дамыту керек болды. Сондықтан 1995-1998 жылдары елдің саяси жүйесіндегі партиялардың рөлін нығайтуға бағытталған «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Конституциялық заңы, сол сияқты «Қоғамдық бірлестіктер туралы» және «Саяси партиялар туралы туралы» заңдар мен аралас, мажоритарлы-пропорционалды сайлау жүйесін орнатқан Конституцияға 1998 жылғы енгізілген түзетулер қолданысқа енді. Осы шаралардың арқасында 2000-шы жылдардың басында Қазақстандағы партиялардың қатары өсті. 2001 жылы Социал-демократиялық «Ауыл» партиясы, Қазақстанның патриоттар партиясы және «Қазақстанның демократиялық таңдауы» қоғамдық бірлестігі құрылды. 2002 жылы «Қазақстанның демократиялық таңдауы» қоғамдық бірлестігінің құрамынан Қазақстанның «Ақ жол» демократиялық партиясы бөлініп шықты. Республикадағы партия құрылысын ретке келтіру мақсатында «Саяси партиялар туралы» жаңа заң қабылданып, ол партияларды құру мен оларды мемлекеттік тіркеу мәселесі нақтыланды. Аталған заңның талаптарына сәйкес партиялар қайта тіркеуден өтіп, 19 партияның 12-і әртүрлі себептермен ол науқаннан өтпей қалды. Соның ішінде бес партия – Қазақстанның социалистік партиясы (ҚСП), Қазақстанның халық конгресі (ҚХК), Қазақстанның республикалық халық партиясы (ҚРХП), Қазақстанның «Азамат» демократиялық партиясы (ҚДП «Азамат») және «Қазақ елі» ұлттық бірлестігі партиясы (ҰБП «Қазақ елі») қайта тіркеу рәсімінен өтуден бас тартқандары үшін соттың шешімімен

жойылса, Қазақстанның жаңғыру партиясы (ХЖП), Қазақстанның «Алаш» ұлттық партиясы (ҚҰП «Алаш»), «Соотечественник» партиясы болып құрылған Қазақстанның орыс партиясы (ҚОП), «Ел Дана» республикалық демократиялық партиясына айналған Қазақстан әйелдерінің демократиялық партиясы «Партиялар туралы» Заңының ұлттық, этникалық және діни белгілеріне қарай партиялар құруға тыйым салатын талаптарына сәйкес олар мемлекеттік тіркеуден өте алмады [17]. Оның алдында Қазақстанның «Әділет» партиясы, Қазақстанның халықтық-кооперативтік және Республикалық Еңбек саяси партиялары «Отанның» құрамына енген болатын. Дегенмен, Қазақстанның партиялық жүйесін қайта құрудың нәтижесінде едегі саяси партиялардың әлеуеті өсіп, олардың арасында топтасу үдерісі күшейіп, ол көппартиялықтың дамуына мүмкіндік тудырды. Бұл партиялардың елдің саяси жүйесінің өзегіне айнала бастағандығының беллгісі болатын [18].

Өткен ғасырдың аяқ кезінде көтеріле бастаған Қазақстанды нығайту, оны саяси және экономикалық тұрғыда либерализациялау мәселесі жаңа ғасырдың басында, әсіресе, 2000 жылдардың екінші жартысында қайтадан күн тәртібіне шығарылды. Елді демократияландыру үдерісі бедерлене түсіп, саяси жүйені либерализациялаудың бағдарламасы жарияланды. Оның негізіне сайлау жүйесін реформалау, президенттікке және депутаттыққа кандидаттардың сайлау взносын азайту, Парламенттің статусы мен рөлін көтеру, азаматтық қоғам қалыптастыру алынды. Мұның түпкі мақсаты - Қазақстанда демократияны өркендету болатын. Сонымен бірге демократияны тек қана жалынды ұрандардың жиынтығына айналдырып жіберуден сақтау керектігі де ескерілді [19]. Шын мәнінде жиырма бірінші ғасыр демократияландыру үдерісінің ортақ мазмұнға ие болып, бүкіл әлемде демократия мен оның ортақ қағидалары қоғам дамуының үрдісіне айналу үдерісімен басталды. Әуелі БҰҰ-ы деңгейінде «демократияны көтермелеу мен құқық тәртібін нығайтудың» өзектілігіне назар аударылды [20]. Сондықтан Қазақстан да бұл тақырыптың маңыздылығын және демократияландыру үдерісінің жалпы сипатының ортақтығын мойындады. Дегенмен, оның қарқынына келгенде Қазақстанның қателікке ұрынбай, аяғын нық басып, демократиялық жүйені елдің тарихымен, оның мәдениетімен байланыстыра отырып дамытуға мән берілгендігін де айта кеткен жөн. Себебі Қазақстанның осы кезеңде экономика, әлеуметтік және саяси салалардағы қиындықтармен бір мезгілде күн сайын ұшырасып отырғандығы да жасырын емес еді [21]. Ал, экономика дамып, демократиялық үдерісті іске асыруға мүмкіндік туған кезде Қазақстанда оппозициялық партиялық-саяси күштердің саны қысқарып, Президенттің бағытын қолдайтын партиялардың қатарының өскенін де атап өткен абзал [22].

Осындай үдерістермен бірге 2002 жылдың соңына қарай азаматтық қоғамды одан әрі демократияландыру және дамыту жөніндегі ұсыныстар әзірлеу үшін тұрақты Кеңес құрылады. Мұндағы мақсат партияларды кең көлемдегі қоғамдық диалог орнату арқылы азаматтық қоғамды дамыту болды.

Қазақстан Республикасының Үкіметі 2003 жылдың басында үкіметтік емес ұйымдарды қолдау Тұжырымдамасының негізінде аталмыш ұйымдарды қолдаудың 2003-2005 жылдарға арналған Бағдарламасын да қабылдады. Ендеше, 2000-ші жылдардың бірінші жартысында ашық қоғам құру бойынша тиісті қадамдар жасалып, Қазақстанда демократия мен азаматтық қоғамның Омбудсмен, Ұлттық Кеңес, БАҚ бойынша Қоғамдық кеңес сияқты басты институттары қалыптасты. Партиялар туралы жаңа заңның қабылдануымен елдегі партиялық жүйе нығайды, ҮЕҰ белсенділік көрсете бастады. Ең бастысы, қоғамда демократиялық үлгідегі саяси мәдениет те қалыптасу үстінде болды. Үкімет жанынан тұрақты жұмыс істейтін демократияландыру мен азаматтық қоғамды ары қарай дамыту бойынша ұсыныстар жасайтын Кеңес дүниеге келді. Саяси реформалар бағдарламасының басты бағыттары айқындалып, үкіметтік емес ұйымдармен қарым-қатынасқа басқаша көзқарас туындап, Азаматтық Форумдар өткізіле бастады [16 23].

Зерттеу әдістері

Жұмыстың әдіснамалық негізін партиялар мен партиялық жүйелер теориясы саласындағы заманауи жетістіктер құрайды. Тақырып қоғамдық дамудың сәйкессіздік, көп өлшемділік және баламалылық қағидалары негізінде зерттелді.

Қазақстандағы партиялар мен партиялық жүйелердің дамуындағы ортақ белгілерді де, айырмашылықтарды да анықтау үшін салыстырмалы талдау қолданылады. Сонымен қатар, бұл зерттеу жүйелілік және тарихи тәсілдер жиынтығын қамтиды. Жұмыс барысында әртүрлі сипаттағы және мазмұндағы құжаттамалық дереккөздер пайдаланылады: уәкілетті органдардың ресми құжаттары мен нормативтік құқықтық актілері, мұрағаттар мен саяси партиялардың ағымдағы мерзімді басылымдарының материалдары, статистикалық жинақтар мен анықтамалықтардың деректері, талдамалық шолулар, талдамалық құрылымдардың әзірлемелері мен мемлекет басшыларының сөйлеген сөздері.

Бұл мақалада Қазақстандағы партиялық жүйенің трансформациясын теориялық және эмпирикалық тәсілдермен кешенді түрде талдау көзделді. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи-салыстырмалы, институционалдық және дискурстық контент-талдау әдістері құрайды.

Эмпирикалық база ретінде 2023 жылы Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің сайлауына қатысқан жеті саяси партияның ресми сайлауалды бағдарламалары алынды. Бұл құжаттарға М. Яницкийдің модификацияланған әдістемесіне сүйене отырып контент-талдау жүргізілді. Яницкийдің әдісі негізінен құндылықтар жүйесін сапалық және сандық тұрғыдан бағалауға арналған. Зерттеу барысында партия мәтіндеріндегі негізгі ұғымдардың жиілігі мен контексті анықталды. Контент-талдауда алдын ала саяси дискурста жиі аталған алты негізгі құндылық категориясы анықталды: еркіндік, патриотизм, теңдік, экономикалық әл-ауқат, отбасылық (дәстүрлі) құндылықтар және әділеттілік. Бұл құндылық

жиынтығы Р. Инглхарт, М.С. Яницкий еңбектеріндегі саяси мәдениет пен құндылықтар теориясына және Ф. Фанталова әдістемесінің модификациясына негізделіп отырып таңдалды.

Әрбір құндылық категориясы бойынша жиілік көрсеткіштері кестелік әдіспен салыстырылып, мазмұндық талдау арқылы партиялардың идеологиялық бағдарлары айқындалды.

Әр партия бағдарламасының мәтіндері ресми дереккөздерден (партиялардың ресми сайттары, баспасөздегі жарияланымдар) алынған. Мәтіндерді сандық талдауға арналған арнайы бағдарлама көмегімен жоғарыда аталған әр құндылыққа қатысты сөздер мен сөз тіркестері іздестіріліп, олардың жалпы мәтіндегі қайталану жиілігі есептелді.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

2000 жылдардың бірінші жартысындағы қоғамдық-саяси саладағы тенденциялардың бірі елді демократияландыру және саяси даму жолдарын талқылау мақсатындағы бірқатар алаңдардың құрылуы болды. Оған саяси және қоғамдық күштердің барлық спектрінің өкілдері қатысты. Тұрақты Кеңес өз рөлін атқарғанымен оған жаңа серпін беру қажеттілігі туындады. Сондықтан оның орнына 2004 жылы президенттің жанындағы демократия және азаматтық қоғам жөніндегі ұлттық Комиссия құрылды. Ол елдің саяси жүйесін жетілдіру шараларын әзірлеуді өз мойнына алды. Екі жылғы жұмыстың нәтижесінде бұл диалог алаңы қазақстандық қоғамдағы өткен талқылаулардың нәтижелерін қорытындылау міндетін орындап шықты. Комиссия Қазақстандағы саяси жүйенің тиімділігі мен мемлекеттік құрылыстың әлеуетін арттыруға бағытталған саяси реформаларды жалғастаруға жағдай жасады. Мұндай оң тәжірибе жылы Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Демократияландыру жөніндегі Мемлекеттік комиссиясының құрылуына әкелді. Ол мемлекеттің тұрақты дамуына деген ұжымдық жауапкершілікті қалыптастыруға ықпал етті. Оның жұмысының нәтижесі 2007 жылғы кең көлемді Конституциялық реформаға ұласты. Ол саяси жүйені демократияландыруға қатысты өзекті мәселелерді талқылаудағы тиімді үнқатысу алаңшасына айналып, демократиялық реформалардың Жалпыұлттық бағдарламасын іске асыру барысындағы қоғамды одан әрі демократияландыру мәселесі бойынша жалпыхалықтық дискуссияның басталуына жол ашты. Демократиялық реформалардың бағыты туралы қоғамдық дискуссияға мемлекеттік басқару мен жергілікті өзін-өзі басқаруды орталықсыздандыру; сайлау туралы заңнаманы жетілдіру; Парламенттің жауапкершілігін кеңейту; саяси партиялардың елдің саяси өміріне белсенді араласуы; қоғамдық өмірдегі ҰЕҰ-дың рөлін күшейту; азаматтардық құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беру сияқты маңызды сұрақтар шығарылды.

Комиссияның отырыстарында тыйым салынған тақырыптың болмағандығынан атап өткен жөн. Онда демократиялық реформаны ары қарай жүргізуге қатысты барлық партиялардың ұсыныстары бір арнаға тоғыстырылып, жинақталды. Ол саяси жүйені жетілдіруге

бағытталған ұсыныстар әзірлеп, нақты құжаттар дайындай алды. Бұл ұсыныстар бір шешімге келіп, оны Парламенттің кезекті сессиясының ашылуында жариялауға мүмкіндік туды. Комиссия мүшелері еліміздің барлық облыстарында болып, тұрғындармен реформаға қатысты басты көзқарастарды талқылаулары қарапайым қазақстандықтардың қолдауына ие болып, осындай маңызды саяси қайта құруларға баруға жол ашып, қоғамда оның нәтижелі өтетіндігіне деген үміт ұялатты [24]. Өйткені ол қоғамдық пікірсайысты кеңейтіп, демократиялық реформалардың Жалпыұлттық бағдарламасын нақты мазмұнмен толықтыру қажеттілігін тудырды. Қазақстандағы саяси модернизациялау бағытында жүргізілген бүкілхалықтық пікірталастың нәтижесіне негізделе отырып үлкен заңнамалық, ұйымдастырушылық, сараптамалық және түсіндірмелік жұмыс жүргізіп, бірқатар сынақтар да өткізілді [24].

Реформаның басты мақсаты Қазақстанды модернизациялау идеясы төңірегінде қоғамды мейлінше топтастыру және оны іске асырудың нақты тетіктерін табу болды. Ендеше оның басты бағыттары бойынша қоғамдық келісімге қол жеткізуі түрлі қоғамдық-саяси күштер тарапынан да ой мен пікір бірлігін қалыптастырып отырды. Сондықтан комиссия мүшелеріне Ұлттық комиссияға сабақтастықты сақтай отырып, өз ұсыныстар топтамасын жаңадан құрылатын Мемлекеттік комиссияға өткізу ұсынылды. Ол Жалпыұлттық бағдарламаны жетілдіру және дамыту бағытында жұмысты жалғастырып, оны жаңа, одан да жоғары және нақты деңгейге көтеруді көздеді. Оның алғашқы отырысында саяси жүйені жаңғыртудың басым бағыттары талқыланып, Үкімет пен Мемлекеттік комиссияның жұмыс топтары тарапынан қыруар жұмыс жүргізілді. Осыдан кейін пікірталас уақыты аяқталып, нақты істерге көшетін кездің келгендігі анықталып, ендігі жерде саяси реформаларды жүзеге асыруға кірісіп, тиісті құжаттарды қабылдаудың уақытының келгендігі белгілі бола бастады [25].

Сондықтан 2006 жылы Комиссияның атына Конституцияға өзгеріс енгізу үшін келіп түскен ұсыныстар талқыланып, егер реформаның қисыны оларды Ата Заңға енгізуді қажет етсе, онда тиісті шешім қабылдаудың керектігі туралы сөз болды. Бұл жұмысты жүйелі, теңдестірілген түрде, ешбір жасандылыққа салынбай, асықпай, кезең-кезеңмен, қоғамдық тұрақтылыққа кері ықпал етпейтіндей етіп іске асыру көзделді. Сонымен бірге партиялардың және үшінші сектордың Батыс елдері «демеушілігіне» тәуелді болмауына да назар аударылды [26]. Себебі демократиялық реформалар экономиканы одан әрі жаңғыртуды және саяси жүйені неғұрлым орнықтырақ етіп жетілдіріп, оның тиімді жұмыс істеуі үшін жағдай қалыптастырып, экономиканы, қоғам мен мемлекетті дамытудың мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталды. Сондықтан болып жатқан өзгерістер мен даму үдерістерін ескере отырып, Қазақстанның саяси жүйесін жетілдіру, саяси жаңғырту үдерісінің кезеңділігін және реттілігін қамтамасыз етуде Конституцияға тиісті түзетулер енгізу жолымен жетілдірудің маңызы зор еді.

2006 жылғы жұмыстардың нәтижесінде еліміздің саяси жүйесін демократияландыру жөніндегі нақты әрекеттер жоспары дүниеге келді.

Саяси партиялар, үкіметтік емес ұйымдар және кәсіпкерлер Федерациясы ұсыныстарының басым көпшілігі Комиссияның қорытынды құжатына кірді. Демек, осыған дейін жұмыс істеген демократизациялау мәселелері бойынша Тұрақты жұмыс істейтін Кеңес, демократияландыру мен азаматтық қоғамды дамыту жөніндегі Ұлттық комиссия мен Демократиялық реформалар бағдарламасын әзірлеу мен нақтылау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның қызметі шеңберінде қоғамдық қатынастарды одан әрі демократияландыру тұрғысында мұқият әзірленген нақты ұсыныстар енгізілді. Сондықтан 2007 жылдың 19 ақпанында Демократиялық реформалардың бағдарламасын әзірлеу және нақтылау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның отырысында оның төрағасы Н.Ә. Назарбаев демократияны одан әрі дамыту, саяси жүйені жетілдіру мәселесін сол жылдың алдында тұрған үлкен міндеттердің қатарына жатқызды. Сол сияқты Елді саяси модернизациялау үдерісі азаматтық қоғам институтын дамуымен қатар жүрді. «Азаматтық қоғамды дамытудың 2006-2011 жылдарға арналған концепциясы мен оны жүзеге асырудың бағдарламасы» қабылданып, ол үшінші сектор қызметінің құқықтық негізін нақты айқындап, оның дамуына жағдай жасау керек деген пікір айтылды. Мемлекет азаматтық қоғам институттарын жасанды түрде «өсірмей», соған тек жағдай жасау керек болды. Ал 2007 жылы «Әлеуметтік жұмыс туралы», «Жебеушілік пен демеушілік туралы», сондай-ақ «Қазақстан Республикасының салықтар және басқа міндетті төлемдер туралы» кодексіне қайырымдылық көмек көрсетуде салықтық жеңілдіктер беру және коммерциялық емес секторға салық салуды өзгерту мақсатында өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы заңдарды қабылдау және «Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс туралы» заңды одан әрі жетілдіру қарастырылды. 2008 жылға діни бірлестіктер туралы заңнамаларды жетілдіру жөніндегі ұсыныстар даярлау жоспарланды. Мемкомиссия журналистер құқықтарын, БАҚ-тың редакциялық саясатының тәуелсіздігіне кепілдікті күшейту мақсатында ҚР «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Заңына түзетулер енгізу, сондай-ақ мемлекеттік электрондық БАҚ жанынан олардың әділдігі мен тәуелсіздігін қамтамасыз етіп отыратын Қоғамдық кеңестер құру қажет деген қорытынды жасалды [27].

Демократиялық реформалар жөніндегі Мемлекеттік комиссия көппартиялы жүйені дамытуды, Қазақстанның саяси жүйесінде саяси партиялар рөлін көтеру үшін оларды тіркеу процедурасын оңайлату, оның ішінде партияны тіркеу үшін қажет қолдар санын 50 мыңнан 25 мыңға дейін қысқартуды ұсынды. Ол саяси партиялар үшін квотаны заң шығару және өкілетті билік органдарына, Мәжіліс пен мәслихаттарға депутаттарының жалпы санын 50%-ға дейін ұлғайту арқылы сайлаудың аралас пропорционалды-мажоритарлық жүйесін енгізу; ҚР Парламенті Мәжілісіне депутаттардың санын 134 депутатқа дейін ұлғайту және оның 67-і бір мандатты аумақтық-территориялық округтардан сайланса, 67-і партиялық тізіммен теңгермелі өкілдік жүйесімен сайлану тәртібі қарастырылып, Парламентке өтудегі сол кездегі қолданыстағы кедергіні пропорционалдық жүйе бойынша 7%-дан 5%-ға қысқарту ұсынылды. Сайла-

уда белгіленген кедергіні жеңіп шыққан партиялар қызметін республикалық бюджеттен қаржыландыруды енгізу қажеттігі де негізделді [28].

Мемлекеттік комиссияға, оның жұмыс топтарына партиялардан, комиссия мүшелерінен Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізуге қатысты келіп түскен ұсыныстар қолданыстағы Конституцияның әлеуетін іске асырудың іс-шаралары, Конституцияны жетілдірудің бірінші кезеңдегі шаралары және Конституциялық дамудың болашағы сияқты үш бағытқа бөлініп, топтастырылды. Бірінші бағыт бойынша тұрғындарға өз күштерімен жергілікті жердің мәселелерін шешуге мүмкіндік беретін жергілікті өзін-өзі басқару туралы заңын қабылдау; мәслихаттардың жергілікті атқарушы билік органдарының жұмысына бақылау жасау мүмкіндігін көтеру; Парламент депутаттарының заңнамалық бастамасын кеңейтетін нормаларды күшейту; парламенттік фракциялардың орны мен рөлін заңдық тұрғыда бекітуге бағытталаған ұсыныстар сарапталды. Оның екіншісі 2007-2008 жылдарға арналған Конституцияны жетілдіру бойынша бірінші кезектегі шаралар саяси жүйені тұрақтырақ етуге, оның тепе-теңдігін қамтамасыз етіп, жетілдіруге бағытталды.

Ол күштер теңгерімі мен билік тармақтарының жауапкершілігін, азаматтық қоғамның белсенділігін арттыруды көздеді. Бұл міндеттер Конституцияға өзгерістер мен қосымшалар енгізу арқылы іске асырылатын болды. Олардың қатарына Парламенттің өкілеттілігін оның Үкіметті, Есеп комитеті, Орталық сайлау комиссиясын құру мен оның қызметіне бақылауды күшейтетіндей бағытта дамыту; жергілікті өкілетті органдардың бақылау құзыретін кеңейту, жергілікті өзін-өзі басқаруды толыққанды енгізуге жағдай жасау; саяси жүйедегі партиялардың рөлін күшейту жатқызылды. Парламент пен саяси партиялардың сайлау комиссиясын құру мен сайлау үдерісіне бақылау жасаудағы құзыретін кеңейту қарастырылды. Мәслихаттарды жергілікті атқарушы билікпен қатар ауылдар мен селоларда жергілікті өзін-өзі басқару органдары қатарына енгізу ұсынылды [28].

Саяси жүйені дамыту қазақстандық қоғамды модернизациялау мен елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етті. Оған мемлекеттің жаңа сапалы дамуына кезең-кезеңмен өзгерістер енгізу арқылы ғана қол жеткізуге болатын еді. Мұнда саяси жүйенің дамуы мен конституциялық реформаның негізгі бағыттарының алатын орны бөлек. Біртіндеп азамат пен қоғамның тұрғылықты жерлерде, аймақ пен мемлекетте ортақ істермен айналысудағы рөлін арттыру, құқықтық мемлекет құру, азаматтық қоғам институттарын одан әрі күшейту өзекті проблемалар қатарына жатқызылды [28].

Саяси партиялардың өкілетті органдардың қызметіндегі рөлі көтеріліп, елдегі әртүрлі саяси күштердің жұмысына ашық бұқаралық және жасампаздық сипат беру, партияларды республикалық бюджеттен қаржыландыру, партиялық фракциялардың рөлін көтерудің құқықтық негізін қалау сияқты күрделі саяси қадамдар жасала бастады [29]. Сонымен бірге ҰЕҰ-дың беделін көтеру арқылы мемлекет пен қоғамдық ұйымдар арасындағы серіктестікті жаңа деңгейге көтеру мүмкіндігі туды. «Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс туралы» Заң қазақстандық ҰЕҰ

әлеуметтік маңызы бар мәселелерді шешуге қатысатындай етті. Әлеуметтік саладағы қатынастардың жаңа моделі дүниеге келіп, мемлекет пен қоғамдық сектор арасындағы тұрақты және тиімді жүйе қалыптаса бастады [29].

Қазіргі күні Қазақстандағы партиялық жүйенің эволюциясын қарастыру өзектілігі артты. 2022 жылғы Конституциялық реформалардан кейінгі саяси жаңғыру партиялардың санының өсуіне әкелді. Осы ретте партиялардың ресми сайлауалды бағдарламаларына назар аударып, эмпирикалық дерек көзі қолдандық. Сайлауалды бағдарлама партияның өзін-өзі жариялау стилін, сайлаушылармен қарым-қатынас орнату тәсілін және билікке ұмтылу стратегияларын көрсетіп отыр. 2023 жылғы Мәжіліс сайлауына қатысқан жеті партияның бағдарламаларына жүргізілген контент-талдау олардың құндылықтық бағдарлары мен саяси дискурсының құрылымын салыстыруға мүмкіндік берді. Сайлауалды бағдарламаларға жүргізілген контент-талдау барлық жеті партияның да риторикасында аталған алты негізгі құндылықтың белгілі бір дәрежеде көрініс тапқанын көрсетті. Дегенмен олардың жиілік үлес салмағы әртүрлі. Барлық партиялардың бағдарламаларында ең көп қайталанатын құндылықтар – патриотизм, экономикалық әл-ауқат және теңдік санаттары екені анықталды.

Басқаша айтқанда, мемлекет пен қоғамның дамуы туралы барлық саяси күштер ортақ patriotic риторикаға, халықтың тұрмыс деңгейін көтеру және әлеуметтік теңдік идеясына мән береді. Мысалы, «патриотизм» ұғымы барлық партиялардың бағдарламаларында жиі қолданылған (ұлт, мемлекет, халық мүддесі мағынасындағы сөздер арқылы).

Экономиканың өркендеуі мен халықтың әл-ауқатын арттыру да негізгі басымдықтардың бірі ретінде көрінеді – көптеген бағдарламаларда экономикалық өсім, кәсіпкерлікті қолдау, бюджет, әл-ауқат сөздері ең жиі ұшырасатын қатарда болды. Теңдік құндылығы да (заң алдында теңдік, әлеуметтік тең мүмкіндіктер, әділдік мағынасында) жиі аталатын үштіктің құрамына кіреді. Бұл үш құндылық категориясы жиынтығында әр партия бағдарламасындағы барлық құндылықтық риториканың шамамен жартысын құрайды.

Ал дәстүрлі отбасылық құндылықтар мен әділеттілік категориялары кейбір партиялардың бағдарламаларында салыстырмалы түрде сирек көрініс тапты. Яғни, отбасылық құндылықтарға (отбасы, бала, дәстүр, мәдениет тақырыптары) және жалпы әлеуметтік әділеттілік принциптеріне бағдар барлық партияда бірдей деңгейде емес: кейбіреулерінде бұл ұғымдар басты орынға шығарылса, енді бірінде жиі айтылмайды. Мысалы, бірқатар партиялар бағдарламаларында әлеуметтік әділеттілік және заң үстемдігі туралы айтылғанымен, олардың жиілігі экономикалық не патриоттық ұғымдардан төмен екені байқалды. Ал отбасы және дәстүр тақырыбы кей партияларда идеологиялық ұран деңгейінде көрінсе (мысалы, Respublica), өзгелерінде жанама түрде ғана аталады.

Жоғарыдағы талдау партиялардың бағдарламалық басымдықтарында белгілі бір дәрежеде саралану бар екенін көрсетеді. Дегенмен барлық партиялар дискурсында патриотизм, даму, теңдік, әділеттілік сынды ортақ

құндылықтар жиі кездеседі. Бұл қазақстандық қоғамның сұраныстарына сай ортақ идеологиялық алаңның бар екенімен түсіндіріледі. Енді партия бағдарламаларының мазмұндық көлемі мен құндылықтық құрылымын сандық деректермен салыстырайық (1-кесте).

1-кесте. 2023 жылы сайлауалды бағдарламалардағы мәтін көлемі және құндылықтық басымдықтар.

Партия	Бағдарлама көлемі (символ)	Ерекше мазмұн	Басым құндылықтары
«Amanat»	54 822	Ерекшелігі жоқ	Экономикалық әл-ауқат, патриотизм, теңдік
«Ақ жол» ҚДП	75 378	Ерекшелігі жоқ	Экономикалық әл-ауқат, патриотизм, теңдік
Қазақстан Халық партиясы	56 685	Ерекшелігі жоқ	Патриотизм, теңдік (әлеум. әділеттілік)
«Ауыл» ХДПП	26 819	Ауыл шаруашылығы	Патриотизм, аграрлық даму (ауыл игілігі)
«Baytaq» жасылдар партиясы	15 214	Экология	Экология, экономикалық әл-ауқат, теңдік
ЖСДП	8 603	Ерекшелігі жоқ	Патриотизм, еркіндік, теңдік
«Respublica»	41 091	Ерекшелігі жоқ	Патриотизм, экономикалық әл-ауқат, отбасылық құндылықтар

Бұл құндылықтар Қазақстандағы партиялық риториканың ортақ мазмұндық негізін құрайды. Алайда, әр партияның осы құндылықтарға жүгінуі мен олардың интерпретациясы әртүрлі. Бұл аспектілер М.Бадер [12] ұсынған партиялық-авторитарлық жүйелердегі «біртектегі дискурстық өріс» ұғымын дәлелдейді – партиялар әртүрлі көрінгенімен, шын мәнінде идеологиялық диверсификация әлсіз. Айзакс [10] [11] атап өткендей, Қазақстандағы партиялар көбіне патронаждық байланыстармен сипатталады және шынайы идеологиялық бағдардан гөрі саяси легитимация құралы ретінде қызмет етеді. Талдау нәтижелері де партиялар бағдарламаларында қоғамның нақты әлеуметтік топтарына бағытталған идеологиялық ұстанымнан гөрі, абстрактілі ұғымдар мен декларативті уәделер басымдығын растайды. Голосовтың зерттеулерінде [14] партиялық фрагментация мен институционалдық әлсіздік жағдайында партиялық риториканың мазмұндық жағынан ұқсастығы артады деп көрсетілген. Қазақстандық жағдай дәл осы көріністі байқатады – партиялар арасындағы құндылықтық айырмашылықтар орнына, олардың біртекті риторикасы мен билікке адалдығының жиілігі жоғары. Мысалы, «әділеттілік» пен «әлеуметтік бірлік» ұғымдары барлық партияда дерлік кездеседі, алайда оны жүзеге асыру механизмі неғұрлым жалпылама күйде қалып қойған.

Жалпы, Қазақстандағы партиялық бағдарламаларда байқалған құндылықтық конвергенция және риторикалық стандарттану партиялық жүйенің идеологиялық емес, институционалдық сипатта екенін айғақтайды. Бұл Қазақстанда партиялар шынайы идеологиялық және әлеуметтік

мүдделерді қорғаушы институттар емес, билік жүйесіне бейімделген құрылымдар екенін көрсетеді.

Қорытынды

Демек, 2000 жылдардың екінші жартысында сенімді әлеуметтік-экономикалық серпіліс және қалыптасқан мемлекеттілік, көпэтностық және поликонфессиялы қоғамда жаңа қазақстандық демократиялық дәстүрлер қалыптаса бастады. Жалпыұлттық диалогтың дамуы және демократиялық реформалардың тиімді жолы айқындалып, күн тәртібіне принципті тұрғыда жоғарырақ міндеттер шықты. Осы кезеңнің қауіптері мен қатерлері елдің бүкіл әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси жүйесін жеделдетіп модернизациялау міндетін шешуді талап етті. Сондықтан қолға алынған Қазақстанның демократиялық дамуының жаңа кезеңі дәл сол уақыттан өз бастауын алып, саяси реформалар жүргізуге жол ашылды. Демократиялық қайта құруларды жүйелі жүргізудің жоспарлары мен саяси реформалардың Жалпыұлттық бағдарламасын орындау барысында іргелі құндылықтар мен кең көлемдегі қоғамдық мәмілеге келуге шешуші қадамдар жасалды.

Бұл кезең үкіметтің бәсекелестері оның экономикалық және саяси бағытын сынаған қарқынды бәсекеге толы болды. Өйткені, 2000-ші жылдардың ортасында биліктің оппоненттері бәсекелестікке түсіп, Президенттің экономикалық және саяси бағытын сынға ала бастады. Әуелі олардың өкілдері президент сайлауында өз кандидаттарын ұсынуға кірісті. Кезеңнің тағдыршешті сипаты Қазақстанның өзінің бұдан былайғы даму жолын тандағандығын да көрсетті [28]. Билік партиясы президенттің жақтастары ретінде «Асар», «Қазақстанның азаматтық партиясы», «Қазақстанның аграрлық партиясы», «Руханият» пен «Қазақстанның демократиялық партиясы» сияқты саяси күштерінің басын қосқан одақ құрды. Бұдан бөлек 2006 жылы «Асар», Азаматтық және Аграрлық партиялары «Отан» Республикалық саяси партиясына қосылды. «Отан» партиясы «Нұр Отан» Халықтық-демократиялық партиясы атауына ие болды. Қалыптасқан ахуал Конституциялық реформаның алдында барлық саяси күштер үшін үлкен сынақ болды десек те болады.

2007 жылғы пропорционалдық жүйе бойынша өткен парламенттік сайлауда «Нұр Отан» ХДП-нан басқа бірде-бір партия жеңіске жетпеді. Сондықтан қоғамда бірпартиялы парламент төңірегінде қызу пікірталас болып, оның нәтижесінде 2009 жылы «Сайлау туралы» Конституциялық заңға және «Саяси партиялар туралы» Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Күшіне енген осы заңдарға сәйкес партияларды тіркеу рәсімдері жеңілдетілді және саяси партияларды тіркеу үшін қолдаушылар санының сандық шектеуі 50-ден 40 мың адамға, ал аймақтарда 700-ден 600 адамға дейін қысқартылды. Сонымен бірге сайлаудың қорытындысы бойынша Мәжіліске өткен партияларды мемлекет тарапынан қаржыландыруға кепілдік берілді. Егер, 7%-дық және одан да көбірек дауысты тек бір партия алған жағдайда одан кейінгі орында келе жатқан партияға депутаттық мандаттарды бөлуге қатысуға мүмкіндік

беретін заңдық тетіктер де қарастырылды. Ендеше, 2004 және 2007 жылдардағы парламенттік сайлау науқандары партияларды шынықтырды деуге болады [29].

Қорыта айтқанда, Мемлекеттік комиссия жұмысының негізгі нәтижесі саяси жаңғыртудың негізгі бағыттары бойынша практикалық ұсыныстарға қол жеткізуі болды. Бұл ұсыныстар еліміздің негізгі қоғамдық-саяси күштерінің пікірлерін ескере отырып дүниеге келген ұжымдық жұмыстың жемісі еді [27]. Демократиялық реформалардың жалпыұлттық бағдарламасы демократияның іргелі құндылықтары және Қазақстанның саяси жаңғыруы бойынша кең қоғамдық келісімді нығайтуға бағытталды. Мұның барлығы Жалпыұлттық саяси реформалар бағдарламасы аясында жүзеге асуы керек еді. Осылайша, біздің дамуымыздың бұл кезеңін Қазақстандағы демократия тарихындағы ең маңызды кезеңдердің бірі деп санауға негіз бар [27]. Өйткені саяси партиялар биліктің өкілді органдарының қызметі мен олардың рөлін күшейту, елдегі әртүрлі саяси күштердің күресінің ашық, жария және шығармашылық сипатқа ие болуына ықпал ететін әлеуетке ие бола бастады. Бұл Қазақстанның саяси транзиттің қиын кезеңін басынан өткергендігін көрсетсе керек.

Сонымен, реформалардың Жалпыұлттық бағдарламасын одан әрі дамытуға бағытталған тиісті құқықтық негіз қаланып, заңнамаларды нақты іске асырудың мүмкіндігі пайда болды. Мемлекеттік комиссияның жұмысы барысында барлық ұсыныстар, соның ішінде ең радикалды дегендері де зерделеніп, жан-жақты пысықталды. Бұл саяси партиялар, ғалымдар, сарапшылар және қазақстандықтармен ақылдасудың өзіндік алаңшасына, мінберіне айналды. Нәтижесінде, барлық ұсыныстар баспасөзде егжей-тегжейлі талқыланып, Республика Конституциясына өзгерістер мен қосымшалар енгізу туралы Заңның жобасы пысықталып, ол Конституцияға енгізілетін түзетулер анықталғаннан кейін конституциялық жаңалықтарды іске асыруға бағытталған конституциялық заңдардың топтамасы ретінде қорытындыланып, Парламентке енгізілді. Ол либералдық реформаларға заңдық негіз қалап, қоғамдық және мемлекеттік мүдделердің жаңа тепе-теңдігін орнатуға жағдай жасауға бағытталғанымен, бұл конституциялық реформада, негізінен, өкілетті органдардың рөлін көтеруге ерекше көңіл бөлінгендігін мойындаған абзал [29].

Сөйтіп, 2007 жылғы 16 мамырдағы Парламентің отырысында Қазақстанды демократияландырудың жаңа кезеңі – еркін демократиялық қоғамды тез қарқынмен дамыту және президенттік республикадан президенттік-парламенттік республикаға көшу тақырыбы арнайы қаралды. Оның нәтижесі бойынша саяси реформаны жүргізудің қазақстандық жолына сай келетін және қоғамдық мүдделерді ескеретін Жалпыұлттық саяси реформалар бағдарламасын іске асыру жұмысының заңды жалғасы ретінде «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Заңның жобасын» депутаттардың қарауына ұсынып, ол сол жылдың 21 мамыры күні қабылданды [30].

Еліміздегі моңғы Конституциялық реформаларға сай партиялардың өсімі жүріп өткен саяси тәжірибенің нәтижесі десек болады. Салыстырмалы

тұрғыда саяси тарихымыздағы демократиялық үдерістердің бағыты күн тәртібінен жасырын қалса да саяси алаңнан жойылып кетпегенін көрсетті. Осындай мысалдарды қазіргі саяси партиялардың ұстанымдары мен бағдарламаларынан көруге болады. Дегенмен партиялардың мемлекеттік саясатпен жанаса отырып, саяси реформалардың қайнар көзі ретінде қоғамда орнығуы маңызды болып қала береді. Бұл алдағы зерттеушілер үшін қазақстандық партиялық жүйе дамуының кілті бола алады.

Қаржыландыру: *Зерттеу мақаласы «Қазақстан тарихындағы саяси институттар мен құрылымдардың эволюциясы (XIX-XXI ғғ.) бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру (NoBR21882308) аясында жарияланып отыр.*

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дьяченко С.А. Партогенез в Казахстане: состояние, проблемы и перспективы. - Алматы: КИСИ, 1997. - 220 с. - С. 60.
2. Ертысбаев Е.К. Демократизация в Казахстане: 1990-2000 годы. Выступления, статьи и исследования. - Алматы: Атамұра, 2001. - 352 с. - С. 323
3. Ашимбаев М.С. Политический транзит: от глобального к национальному измерению. Астана: Елорда, 2002. - 304 с. - С.254-255
4. Булуктаев Ю.О. Партийно-политическое строительство в Республике Казахстан (1991-2012 гг.) Книга 2. Трансформация партийной системы в начале XXI века. Монография. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2013. - 380 с. - С. 6-7
5. А.Нысанбаев, М.Машан, Ж.Мурзалин, А.Түлегулов. «Эволюция политической системы Казахстана» в двух томах. Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 2001 г. 2-том. - 544 с. - С. 340, 371
6. Сейлеханов Е.Т. Политическая система Республики Казахстан: опыт развития и перспективы: Монография. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. - 296 с. - С. 182-183
7. Морозов А.А. Казахстан за годы независимости. Под общей ред. Султанова Б.К. Научно-популярное издание. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2005. - 236. - С.94-95
8. Байдильдинов Л.А. Казахстан как политическая реальность. - Алматы: Институт развития, 2000, - 169 с.; Машан М.С. Политическая система Казахстана: трансформация, адаптация, целедостижение. - Алматы: Центр политических исследований Қазақстан даму институты, 2000. - 208 с.; Политические партии Казахстана. Год 2000: Справочник / С.Дьяченко, Л.Кармазина, С.Сейдуманов. - Алматы, 2000. - 428 с.
9. А.Е.Чеботарев. Егемен Қазақстандағы саяси ойтаным: бастауы, дамуы, бүгіні. Монография. - Нұр-Сұлтан: Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, 2021. - 476 б.
10. Isaacs, R. Party System Formation in Kazakhstan: Between Formal and Informal Politics [Текст] / R. Isaacs. - 1st ed. - London: Routledge, 2011
11. Isaacs, R. The Role of Party Interest Articulation in the Personalist-Authoritarian Regimes of the Central Asian Republics of Kazakhstan, Turkmenistan, and Tajikistan [Текст] / R. Isaacs // Problems of Post-Communism. - 2019
12. Bader, M. Hegemonic political parties in post-Soviet Eurasia: Towards party-based authoritarianism? [Текст] / M. Bader // Communist and Post-Communist Studies. - 2011. - Vol. 44, № 3. - P. 189-197
13. Boban, D. The Presidential-Hegemonic Party and Autocratic Stability: The Legal Foundation and Political Practice in Kazakhstan [Текст] / D. Boban // Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu. - 2017. - Vol. 67, № 1. - P. 55-83.
14. Golosov G. V. The five shades of grey: party systems and authoritarian institutions in post-Soviet Central Asian states // Central Asian Survey. - 2018. - Vol. 39, № 3. - P. 285-302.
15. Nassimov M. Election Programs and Political Slogans in Kazakhstan [Текст] / M. Nassimov // Codrul Cosminului. - 2022. - Vol. XXVIII, № 1. - P. 115-144.
16. Aitymbetov N., Tolen Z., Ismagambetov T., Buluktaev Y. Multiparty system

without ideology in Kazakhstan: Analysis of ideologems, "Law on Political Parties" and specifics of mass consciousness [Текст] // Journal of Social Studies Education Research. – 2025. – Vol. 16, № 1. – P. 138–162.

17. Закон Республики Казахстан от 15 июля 2002 года № 344-III О политических партиях URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1032141 (қараған күні: 03.03.2024)

18. Шаукенова З.К., Дунаев В.Ю. Идеологическое конструирование в Республике Казахстан: вехи эволюции и траектории развития в контексте Стратегии «Казахстан – 2050»: монография. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. – 438 с. – С. 192

19. Архив Библиотеки Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы: Ф.1. Оп. 1. Д. 1179. Л.1, 8-9, 21.

20. Архив Библиотеки Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы: Ф.1. Оп. 1. Д. 1608. ЛЛ.12-13.

21. Архив Библиотеки Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы: Ф.1. Оп. 1. Д.1172. Л. 9-11.

22. Чеботарев А. Политическая мысль суверенного Казахстана: Динамика, идеи, оценки. – Астана – Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2015. – 512 с. – С.239.

23. Архив Библиотеки Первого Президента Республики Казахстан –Елбасы: Ф.7. Оп. 1. Д. 117. ЛЛ.21, 26-27.

24. Архив Библиотеки Первого Президента Республики Казахстан –Елбасы: Ф.7. Оп. 1. Д. 295. ЛЛ. 2, 4-5.

25. Архив Библиотеки Первого Президента Республики Казахстан –Елбасы: Ф.7. Оп. 1. Д. 378. ЛЛ.12, 4-5, 18, 21.

26. Архив Библиотеки Первого Президента Республики Казахстан –Елбасы: Ф.7. Оп. 1. Д. 380. ЛЛ. 9, 10, 28-30.

27. Архив Библиотеки Первого Президента Республики Казахстан –Елбасы: Ф.7. Оп. 1. Д. 210. ЛЛ. 76. 79. 85, 96, 98.

28. Жумагулов Б. Во что я верю. Астана: Атамұра, 2006. – С. 69-70.

29. Шаукенова З.К. Идеологическое конструирование в Республике Казахстан: монография. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2012. – 316 с. – С.173.

30. Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000254_ (қараған күні: 03.03.2024)

REFERENCES:

1. D'yachenko S.A. Partogenez v Kazakhstane: sostoyaniye, problemy i perspektivy [Partogenesis in Kazakhstan: state, problems, and prospects]. – Алматы: KISI, 1997. – 220 p. – P. 60

2. Yertysbayev Ye.K. Demokratizatsiya v Kazakhstane: 1990-2000 gody [Democratization in Kazakhstan: 1990-2000]. Vystupleniya, stat'i i issledovaniya. – Алматы: Atamūra. 2001. – 352 p. – P. 323

3. Ashimbayev M.S. Politicheskii tranzit: ot global'nogo k natsional'nomu izmereniyu [Political transit: from global to national dimension]. Astana: Yelorda, 2002. – 304 p. – P. 254-255

4. Buluktayev Y.O. Partiyno-politicheskoye stroitel'stvo v Respublike Kazakhstan (1991-2012 gg.) Kniga 2. Transformatsiya partiynoy sistemy v nachale XXI veka [Party-political construction in the Republic of Kazakhstan (1991-2012). Volume 2. Transformation of the party system in the early 21st century]. Monografiya. – Алматы: KISI pri Prezidente RK, 2013. – 380 p. – P. 6-7

5. A.Nysanbayev, M.Mashan, ZH.Murzalin, A.Tulegulov. "Evolyutsiya politicheskoy sistemy Kazakhstana" v dvukh tomakh [Evolution of the political system of Kazakhstan in two volumes]. Almaty: Glavnaya redaktsiya «Kazak entsiklopediyasy», 2001. 2-tom. – 544 p. – P. 340, 371

6. Seylekhanov Ye.T. Politicheskaya sistema Respubliki Kazakhstan; opyt razvitiya i perspektivy: Monografiya [Political system of the Republic of Kazakhstan: experience of development and prospects]. – Алматы: KISI pri Prezidente RK, 2009. – 296 p. – P. 182-183

7. Morozov A.A. Kazakhstan za gody nezavisimosti [Kazakhstan over the years of independence]. Pod obshchey red. Sultanova B.K. Nauchno-populyarnoye izdaniye. – Алматы: KISI pri Prezidente RK, 2005. – 236 p. – P. 94-95

8. Baydil'dinov L.A. Kazakhstan kak politicheskaya real'nost' [Kazakhstan as a political reality]. - Almaty: Institut razvitiya, 2000. - 169 p.; Mashan M.S. Politicheskaya sistema Kazakhstan: transformatsiya, adaptatsiya, tseledostizheniye [Political system of Kazakhstan: transformation, adaptation, achievement of goals]. - Almaty: Tsentr politicheskikh issledovaniy Kazakhstan damu instituty, 2000. - 208 p.; Politicheskoye partii Kazakhstan. God 2000: Spravochnik / S.D'yachenko, L.Karmazina, S.Seydumanov. - Almaty, 2000. - 428 p.
9. Çebotarev A.E. Egemen Qazaqstandağı sayas oytanım: bastawı, damıwı, bwgin [The sovereignty of Kazakhstan: beginning, development, future]. Monografiya. - Nur-Sultan: Qazaqstan Respwblıkası Prezidentiniñ janındağı Qazaqstan strategiyalıq zertlew instıtıwtarı, 2021. - 476 p.
10. Isaacs, R. Party System Formation in Kazakhstan: Between Formal and Informal Politics [Текст] / R. Isaacs. - 1st ed. - London : Routledge, 2011
11. Isaacs, R. The Role of Party Interest Articulation in the Personalist-Authoritarian Regimes of the Central Asian Republics of Kazakhstan, Turkmenistan, and Tajikistan [Текст] / R. Isaacs // Problems of Post-Communism. - 2019
12. Bader, M. Hegemonic political parties in post-Soviet Eurasia: Towards party-based authoritarianism? [Текст] / M. Bader // Communist and Post-Communist Studies. - 2011. - Vol. 44, № 3. - P. 189-197
13. Boban, D. The Presidential-Hegemonic Party and Autocratic Stability: The Legal Foundation and Political Practice in Kazakhstan [Текст] / D. Boban // Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu. - 2017. - Vol. 67, № 1. - P. 55-83.
14. Golosov G. V. The five shades of grey: party systems and authoritarian institutions in post-Soviet Central Asian states // Central Asian Survey. - 2018. - Vol. 39, № 3. - P. 285-302.
15. Nassimov M. Election Programs and Political Slogans in Kazakhstan [Текст] / M. Nassimov // Codrul Cosminului. - 2022. - Vol. XXVIII, № 1. - P. 115-144.
16. Aitymbetov N., Tolen Z., Ismagambetov T., Buluktaev Y. Multiparty system without ideology in Kazakhstan: Analysis of ideologems, "Law on Political Parties" and specifics of mass consciousness [Текст] // Journal of Social Studies Education Research. - 2025. - Vol. 16, № 1. - P. 138-162.
17. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 15 iyulya 2002 goda № 344-II O politicheskikh partiyakh URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1032141 (Accessed: 03.03.2024.)
18. Shaukenova Z.K., Dunayev V.Y. Ideologicheskoye konstruirovaniye v Respublike Kazakhstan: vekhi evolyutsii i trayektorii razvitiya v kontekste Strategii «Kazakhstan – 2050»: monografiya [Ideological construction in the Republic of Kazakhstan: milestones of evolution and development trajectory in the context of the "Kazakhstan - 2050" Strategy]. - Almaty: IFPR KN MON RK, 2013. - 438 p. - P. 192
19. Arkhiv Biblioteki Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan – Yelbasy: F.1. Op. 1. D. 1179. L.1, 8-9, 21.
20. Arkhiv Biblioteki Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan – Yelbasy: F.1. Op. 1. D. 1608. LL.12-13.
21. Arkhiv Biblioteki Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan – Yelbasy: F.1. Op. 1. D.1172. L. 9-11.
22. Chebotarev A. Politicheskaya mysl' suverennogo Kazakhstan: Dinamika, idey, otsenki [Political thought of sovereign Kazakhstan: Dynamics, ideas, assessments]. - Astana – Almaty: IMEP pri Fonde Pervogo Prezidenta, 2015. - 512 p.- P.239.
23. Arkhiv Biblioteki Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan – Yelbasy: F.7. Op. 1. D. 117. LL.21, 26-27.
24. Arkhiv Biblioteki Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan – Yelbasy: F.7. Op. 1. D. 295. LL. 2, 4-5.
25. Arkhiv Biblioteki Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan – Yelbasy: F.7. Op. 1. D. 378. LL.12, 4-5, 18, 21.
26. Arkhiv Biblioteki Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan – Yelbasy: F.7. Op. 1. D. 380. LL. 9, 10, 28-30.
27. Arkhiv Biblioteki Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan – Yelbasy: F.7. Op. 1. D. 210. LL. 76, 79, 85, 96, 98.
28. Zhumagulov B. Vo chto ya veryu [What I believe in]. - Astana: Atamūra, 2006. - P. 69-70.
29. Shaukenova Z.K. Ideologicheskoye konstruirovaniye v Respublike Kazakhstan: monografiya [Ideological construction in the Republic of Kazakhstan: monograph]. - Almaty: KISI pri Prezidente RK, 2012. - 316 p. - P.173.
30. Kazakstan Respublikasynyn Konstıtsıyasına ozgerister men tolyktyrular engizu turaly URL:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000254_ (Accessed: 03.03.2024.)